

KAPITTEL 6

Lokale tingkretser i Borgartingslagen

I dette kapitlet står de lokale rettskretsene i Borgartingslagen i sentrum. Målet er å belyse hvilken innvirkning og betydning de hadde som tingkretser for lokaltingene. Det er viktig å diskutere og sammenstille de administrative områdene som kan ha hatt betydning for tingene – skipreider, herreder, fjerdinger og lider – samt forholdet til kirkelige sogne- og prestegjeldsgrenser. Alderen på disse inndelingene er i utgangspunktet usikre. Et spørsmål er om de kan gå tilbake på eldre felles samvirkeformer i bygdesamfunnene, eller om de administrative områdene en kjenner fra tidlig middelalder var enheter initiert ovenfra. Det er også viktig å søke klarhet i grensenes relative og absolutte alder, og om de kan være opprettholdt innen samme geografiske enheter inn i senmiddelalder og tidlig nytid. Sentrale spørsmål er derfor knyttet til kronologi, utvikling, nivå og funksjoner i tid og rom. Videre, i hvilken grad er det mulig å etterspore aktørene bak etableringen av de ulike inndelingene eller er bakgrunnen å finne i mer naturgitte avgrensninger? Et særlig fokus er rettet mot forholdet mellom verdslige og kirkelige inndelinger.

Også i dette kapitlet bygger jeg på tidligere historiske undersøkelser, basert på skriftlige kilder, med diskusjon av rettskretsene og hvilke områder de omfattet. Jeg tar utgangspunkt i de metodene som ble beskrevet i kapittel 4, hvor en sammenstilling av arkeologisk og historisk materiale, stedsnavn og naturtopografiske trekk blir vurdert i relasjon til rettskretsene og til nivå og utstrekning. Ved å sammenholde ulike kildetyper, åpner det for at tidligere forskeres inndelinger kan vurderes på et nytt og bredere grunnlag. Her tenker jeg særlig på tidligere vurderinger av skipreider og herreder, med underinndelinger i fjerdinger, som bl.a. Indrebø som nevnt er blitt kritisert for å foreta altfor mekanisk (Holmsen 1940–42). Spørsmålet om stabilitet eller endring vil også bli vurdert ut fra et utvidet kildemateriale og i lys av nyere teoretiske perspektiver.

6.1 Skipreider, herreder, lider – rettskretser for lokalting?

Skipreidene i Borgartingslagen er først kjent fra senmiddelalderen og tidlig nytid. Da var de kretser for leidangsutbud, lokal rettshåndheving og administrasjon med egne lokalting. En skipreide (*skipreidda*, f.) var opphavelig et kystdistrikt som skulle stille med skip og mannskap til landets forsvar (Bjørkvik, KLN M XV, 546; Ersland 2000). Senere, i 1273, ser det ut til at utskrivning av leidang også inkluderte innlandsområdene av det tidligere Eidsivatingslagen (NgL II s. 428–30; RN II, 106). Sagaene inneholder også beskrivelser av at leidangen i østre Viken (Borgarsyssel og Ranrike) brukes til landforsvar, der bøndene skal stille med hest i stedet for skip (Sverres saga, kap. 18; Håkon Håkonssons saga, kap. 125). Fortsatt i 1370 skal hester, i stedet for skip, ha blitt kalt ut fra Ranrike (DN II, 410). Det ser ut til at leidangsplikt til lands også gjelder i Trøndelag (DN I, 121/1309; Bull 1920, 43). Det er likevel usikkert hvor fast ordningen med «landleidang» var, eller om det er snakk om spesielle hendelser.

Som nevnt i kapittel 2, har det tradisjonelt rådet et diffusjonistisk perspektiv i forskningen, hvor en har antatt at leidangen ble innført i Viken på 900-tallet under dansk påvirkning, siden en underinndeling i lider i dette området også er kjent fra Danmark (Hertzberg 1914, 247ff.; Tunberg 1911, 79–86; Bull 1920, 55). Samme argumentasjon er anført for de danske fjerdingsdelte herreder (*herað*, n.), og som det videre er antatt at skipreiden skal ha erstattet i Viken. Ordet lid (*liði*, m.) som kommer av «mann, følgesvenn» (Fritzner II, 503–504), opptrer i senmiddelalderkilder som betegnelse på en krets av gårder som opprinnelig skulle stille og ruste ut én mann til leidangsskipet. En lide tilsvarte antakelig tre-fire gårder (Bull 1920, 54; Steinnes 1929, 56). I denne betydningen er liden likevel bare kjent fra østre del av Borgartingslagen, dvs. Elve-, Ranrike- og Borgarsyssel (Steinnes 1933a, 95–102). Noen navn på lider er også kjent for en del av Skjeberg og Idd i Borgarsyssel og Kvilde i dagens Båhuslen (DN IV, 278, 279 og 305; Bjørkvik, KLN M X, 436). De er likevel ikke like enkle å rekonstruere, og det er heller ikke noe mål her. Mer relevant er spørsmålet om forholdet mellom de nevnte inndelingene og deres alder.

Steinnes har argumentert for at liden opprinnelig var en økonomisk enhet som ikke hadde noe med leidangen å gjøre. Han mener at den oppsto som et felles samvirkeorgan mellom nabogårder og som først senere ble brukt som utskrivningsenhet for landevern og leidangsskatt, slik det er kjent fra 1300-tallet (Steinnes 1929, 53, 55ff.). Han har videre funnet holdepunkter for at Vestfold og trolig resten av Borgartingslagen fra Follo til Tiendetaket hadde en liknende inndeling, kalt leidangstuft (Steinnes 1933a, 95–102). Både liden og leidangstuften tilsvarer dermed noenlunde den vestnorske manngjerden (*manngerð*, f.), som der var kretsen for å utruste én mann til leidangen. Manngjerden ser imidlertid ikke ut til å være en fast gårdsrets, men en manntallsenhet (G 296, 297).³⁰ Gulatingslovens bestemmelse om ølgjerd, en form for samdrikkelag hvor bønder skulle gå sammen om å brygge øl, kan også ha sammenheng med manngjerden (G 6, 23; Bjørkvik, KLN XI, 323–324). Det fantes i det hele flere felles samvirkeorgan på bygde- og grannenivå, som grannestevner, gilder og bedelag, dvs. kretser av gårder med gjensidige forpliktelser og sosiale samlinger, som bl.a. gravøl og bryllup (Østberg 1928). At det har vært former for fellesskap i og mellom grendelag, og som grunnet i et mer eller mindre fast distrikt forut for etableringen av store lovområder i middelalderen, er høyst trolig. Liden kan også ha behandlet fellespolitiske og rettslige forhold (Steinnes 1929, 57). Liden kan slik ha sin opprinnelse i et mindre, felles samvirkeorgan som har utviklet seg naturlig mellom gårder og grender (Steinnes 1929, 57), som i andre deler av landet, men med ulike benevnelser. Den kan likevel senere ha blitt benyttet om utskrivningsenhet og i skatteinnkreving.

Det har vært foreslått at leidangen ble innført først på Vestlandet, trolig etter angelsaksisk forbilde på initiativ av Håkon den gode (styringsperiode 933–961), slik sagaen beretter. Det er videre foreslått at påvirkningen kom fra en angelsaksisk militær organisasjon, kalt *fyrð* (gammelingelsk; «opbud, krigerisk ferd»), kjent alt i Ines lov fra 600-tallet.³¹ Grunnlaget for denne tjenesteplikten er imidlertid omdiskutert (The Laws of Ine,

30 I full allmenning skulle det kalles ut en mann til leidangen fra hvert syvende hode over tre år.

31 If a nobleman who holds land neglects military service, he shall pay 120 shillings and forfeit his land; a nobleman who holds no land shall pay 60 shillings; a commoner shall pay a fine of 30 shillings for neglecting military service. *Gif gesiðcund mon ladagende forsitte fierð, geselle cxx*

kap. 51, trykt i Attenborough 1922, 52–53). Bakgrunnen kan kanskje søkes i germanske stammer som invaderte England på 400- og 500-tallet, og som skulle ha fotsoldater støttet av utskrevet mannskap fra gruppene til militærtjeneste, kalt fyrd (Preston *et al.* 1956, 70). I England forpliktet råderett over jord til fyrdtjeneste fra 700–800-tallet, men den besto antakelig hovedsakelig av eliter og deres krigerfølge. Fyrden ble særlig utbygd av Alfred den store (871–899) av Wessex, og omfattet sjøforsvar (Abels 1988, 110–111, 231).

At det har fantes former for forsvarsorganisasjoner i Norge forut for 900–1000-tallet, er sannsynlig. Dette underbygges av de store naustuftene langs vestlandskysten og nordover, datert fra ca. 50 til 1500 e.Kr. (Myhre 1985; Grimm 2006, 325ff.; Ystgaard 2014, 221–224). Bygdeborgene – vanligvis datert til yngre romertid og enkelte til folkevandringstid, men er også eldre og yngre – må trolig også ses i et slikt lys, som del av et områdes felles forsvarssystem (Munch 1965; Myhre 1987a). Også de før nevnte ringtunene kan tyde på samlingssteder og en form for rettslig og militær organisering, tilbake til 100-tallet e.Kr. og kunne være i bruk fram til ca. 1000 e.Kr. (Storli 2006, 2010; Grimm 2010; Olsen 2013; Iversen 2015 a–c). Veter og vetesystem har også vært en del av forsvaret senest i middelalderen, men disse er så langt ikke nærmere datert. De er imidlertid nevnt i Gulatings- og Frostatingsloven (G 311; F V 1), og Fagrskinna (kap. 32) nevner varder fra sør til nord, men uten at en vet hvor gamle de da var (Skre 2005, 435). Det kjennes omtrent 800 stedsnavn som kan relateres til vete og varde i Norge, og som viser at de har hatt vesentlig betydning (Ersland 2000, 56–59). Disse formene for forsvar må ha vært lokalt forankret, men regionale og overregionale i karakter. Folk fra ulike bygder og områder har kommet sammen til forsvar av nærliggende områder. Tinget har trolig spilt en viktig rolle i organiseringen og opprettholdelsen av felles normer og regler, som har spredt seg når folk fra større områder kom sammen.

At Håkon den gode utvidet forsvarssystemet til et mer landsomfattende system, er sannsynlig. Men også i Norge kan en se for seg en

scill. 7 ðolie his lands; unlandagende LX scill; cierlisc XXX scill. to fyrdwite (The Laws of Ine, kap. 51, trykt i Attenborough 1922, 52–53).

utvikling fra krigerfølger som stilte private skip til generell forsvarsplikt (Lindkvist 1988, 45–58; Lund 1996, 287–290). Sagalitteraturen nevner flere eksempler på at høvdinger brukte egne skip til leidangen (f.eks. *Saga Óláfs konungs hins helga*, kap. 28, 141). I bestemmelser av Magnus den gode (1024–1047) eller Håkon Toresfostre (1069–1095), og som trolig peker bakover til eldre forhold, heter det at privatpersoners skip ble brukt til forsvar (G 148) (Ersland 2000, 51). Som en landsomfattende organisasjon kan dermed leidangen gå tilbake til midten av 900-tallet, men antakelig i en mer løselig form enn den en kjenner fra høy- og senmiddelalderen da den i hovedsak gikk over til å bli en økonomisk ytelse.

Likheter mellom herredene i Viken og de danske fjerdingsdelte herreder er tradisjonelt tolket slik at herredsinndelingen representerer den eldste inndelingen i Østfold og Båhuslen, og at skipreiden bygger på den (Bull 1918a, 262; Indrebø 1935, 159; Rasmussen, KLNVI, 488–491; Sogner, KLNVI, 492–494). Forholdet mellom skipreider, herred og bygder er imidlertid omdiskutert, både når det gjelder kronologi og romlig utstrekning.

Herred og det svenske *hundare* er nevnt i skriftlige kilder rundt 1000-tallet. Fra Oslofjord-området og deler av Danmark er det kjent at herredet var underinndelt i flere mindre tingdistrikter (Den Jyske Lov II:1; Indrebø 1935). Førsteleddet i ordene herred/härad kommer av hær, «krigerskare» og etterleddet av råd, i betydningen «makt», og er tolket som «av en høvding som har hatt makt over en bevæpnet skare» (Andersson 1965, 1999, 2000). Den aktuelle sammenhengen de to ordene «råd» og «makt» har inngått i, er imidlertid mer omdiskutert og uklar (se Svensson 2015a, 27–34 og der anført litteratur). Lingvisten Thorsten Andersson mener at utviklingen har gått fra ‘makt’ > ‘maktområde’ > ‘område, distrikt’ (Andersson 1999, 437). Det skjer altså en utvikling fra den sosiale sfæren mot en geografisk betegnelse. Førsteleddet kan også diskuteres, men det gir utvilsomt militære assosiasjoner (Svensson 2015a, 28f.). Flere forhold vitner likevel om en klar kobling mellom tinget og våpenføre menn, som for eksempel knyttet til bifall på tinget ved å lage leven med sverdene og navnet på dette, såkalt våpentak, og som senere gjenfinnes i rettsdistrikter i Danelagen kalt wapentake (Iversen 2013) (jf. kap. 1.3 og 8.2.1.). Denne koblingen bekreftes ytterligere av at Knut den

stores hær, ifølge Knytlingasagaen, skal ha blitt kalt tingmannaliden (Svensson 2015a, 29 og der anf. litt.).

I Svealand i Sverige og på kontinentet kjennes liknende inndelinger, avledet av ordet *hund*, *hundrað*, belagt i stedsnavn fra 700-tallet av og på runesteiner fra rundt 1000 (Strid 1993, 91; Andersson 2000). Disse inndelingene er også omdiskutert. Hund og hundare kommer av det germanske regneordet *hunda n. av «hundre» (Andersson 1982, 54) og er blitt forklart som «styrke på hundre mann», og viser til det kollektiv som skulle avses til leidangen (Hellquist 1922, 247). Betydningene av det engelske *hundred* er likeledes omdiskutert, men har tradisjonelt vært tolket som uttrykk for antall menn som skulle delta i militærkampanjer, horder av menn eller at det tilsvarte hundre bosetninger, «hundred settlements» (Andersson 2000, 236–247). Det har derfor vært antatt at både herred og hund går tilbake på væpnede styrker og slik inneholder et militært aspekt (Andersson 1999, 10).

Andre mener at disse administrative områdene (herred, hundred, hund) ikke opprinnelig var knyttet til forsvarssystem, men først og fremst anga rettskretser for tingsteder (Lund 1996, 3, 24, 289). Områdene viser slik til bygdelag og angir et minimumstall av mennesker som dannet et kult-, retts- og forsvarsfellesskap, antakelig på 120 mann, som tilsvarte det gammelnorske, såkalte storhundre (Rasmussen, KLNVI, 489). I dag anser man at disse begrepene var koblet til jordeiendom og for å referere til 100/120 enheter (eng. *hide*) land. En enhet tilsvarende rundt 120 mål (eng. *acres*) med land og representerte et område som ble drevet av og forsørget en bondefamilie (Faith 1999, 238f.). Samme type inndelinger finnes også bl.a. i Wales og Irland. Betydningen av navnene på rettskretsene understreker hvordan militære grupper er knyttet til, i alle fall over tid, faste områder. Møter og møtesteder har trolig vært viktige for å skape og opprettholde allianser og gruppeidentitet. Slik er tinget også en viktig territorialiserende agent (Semple *et al.* 2020, 16).

Basert på stedsnavn er det blitt foreslått en datering av hundare til folkevandringstid (Hafström, KLVII, 76–77; jf. Hald KLVII, 497), mens andre mener at herred og hundare tilhører sen vikingtid (Tunberg 1911; Bull 1920; Christensen 1969; Jørgensen 1980, 38–39). Hundaren ble i løpet av vikingtiden lagt over hund-distriktene i Mälars-landskapet i Sverige.

Ettersom hundare dateres til sen vikingtid, må hund være eldre, fra tidlig vikingtid eller før (Strauch 2001, 186 m/ref.). Thorsten Andersson mener at både hund og hundare må være eldre enn 700-tallet, siden Tacitus nevner germanske grupper på hundre menn. Hundare har også motstykke i de kontinentale (forntyske) begrepene *huntari* og *hunderi*, i betydningen «krigerskare, en skare menn, en hop av mennesker» (Tunberg 1911, 43; Andersson 1999, 6), kjent alt på 700-tallet. Her har det også vært påpekt at det svenske hund indirekte kan vise til personbenevnelsen *hunn* og *hunne* på kontinentet, og bety «ledere for hundre menn» tilsvarende eksempelvis det frankiske *centenarius* på 500-tallet (Andersson 1999, 6, 2014), som direkte oversatt betyr «bestående av hundre» og «hundrefold» (Lewis og Short 1879). Begrepet *hundred* (*centena*) forekommer alt på 500-tallet på kontinentet, omtalt av de frankiske merovingerkongene Childebert I og Clothar I (*Pactus pro tenore pacis*, 511–558 e.Kr), samt i det austrasiske *Decretio Childeberti II* (596 e.Kr.) (Söderlind 1968, 159ff.; Murray 1988, 75; Iversen 2013, 13).

Alderen på inndelingene er fortsatt uklare, men det synes klart at det kan ha fantes former for inndelinger alt lenge forut for vikingtiden. Flere forskere har argumentert for at herredet som rettskrets bare fantes på Østlandet, i tillegg til store deler av Sverige og Danmark (Tunberg 1911, 49–55; Indrebø 1935, 162–163). Ordet kan derimot også ha hatt en mer generell betydning, «bygd». Det har vært brukt for å forklare forekomsten av mer spredte herredsnavn over hele det vestnordiske området. Benevnelsen herred finnes over hele landet, også i Danmark, i Sverige, på Island og Orknøyene (se Tunberg 1911, 74, 101, 119, 131; Semple *et al.* 2020, 183 og der anf. litt.). Utbredelse, areal og nivå viser dermed store variasjoner som gjør en klar konklusjon vanskelig.

At skipreideinndelingen bygger på en eldre inndeling i herred, er i Båhuslen belagt i selve navnene på inndelingene: Foksaherred, Tungherred, Sotenesherred og Vettaherred skipreider (Bull 1918a, 268 n. 1). Herredsnavnene innerst i Viken, *Óslóarherað*, *Bergeimsherað* og *Skógeimsherað*, kalles heller aldri for skipreider, med unntak av sistnevnte som også kalles Asker skipreide én gang, men gjelder trolig et yngre forhold (Bull 1918a, 271 n. 1). I Vestfold finner en Stokkeherred, Sandeherred og Semsherred. Bull argumenterer for at disse navnene

representerer en sammenblanding av eldre områder og yngre sogne-
navn, og derfor er yngre navn. Sandeherred er et nyere navn på Skaun-
herred, en sammenblanding av det eldre bygdenavnet Skaun og sognet
Sande, men som likevel vitner om en eldre bygdeinndeling (Bull 1924,
140). I Nedre Telemark var derimot herredene navn på mindre områ-
der, som Solumsherred, Lundaherred og Bøherred, med navn etter
kirkested og sogn. De er derfor tolket som yngre enn sognedannelsen
(Bull 1924, 141). Tilsvarende er herred blitt tolket også på Vestlandet
(Steinnes 1930–33b, 464–465). Det finnes dessuten herredsnavn som kan
betegne en fjerding: *Lómherað* tilsvarer omtrent Revlings fjerding, og i
Vågå er navnet *Norðrherað* det samme som Finnu treding (*þriðjungr*)
(Indrebø 1935, 162).

Herredsnavn kan dermed vise til områder av ulik størrelse og muli-
gens nivå. I hvilken grad de også viser til kronologiske forhold, er fortsatt
ikke avklart (se også Andersson 1965, 1982; Svensson 2015a, 88ff.). Uten å
kunne avgjøre dette nærmere, kan det dermed bare slås fast at herred har
vært en vanlig betegnelse på mindre områder og har vært i bruk over lang
tid. Det kan ha betegnet en bygd, men også i visse områder en rettskrets.
Herredets forhold til øvrige områdeinndelinger og alder er dermed fort-
satt noe uavklart, og vil bli diskutert nærmere i kapittel 8.2.4.

De eldste rettskretsene har trolig vært bygd på kollektiv deltakelse og
felleskap, som senere ble avgrenset territorielt. Det har sannsynligvis
vært lettere å innføre og organisere pliktytelser og forsvarssystem ved
å benytte alt eksisterende inndelte territorium (Ersland 2000, 52). At alt
etablerte distrikt likevel kunne endre omfang og terminologi, er godt
belagt også i England (York 1995, 127; Brooks 2000, 267–270). I Wessex var
antakelig flere *hundreds* i Domesday Book fra 1086 basert på eldre inn-
delinger, som ble gitt nye navn etter påvirkning av karolingiske og fran-
ske *centena*. På 900-tallet var flere *hundreds* antakelig alt slått sammen
til *shipsokes*, mens andre igjen forble private godseiendommer (York
1995, 125–128). Forskjeller i navngiving, organisering, størrelse og gren-
ser kan ut fra dette også avspeile kronologiske forskjeller, som er viktige
momenter i den videre analysen. Det er også argumentert for at de eldste
inndelingene i Danmark finnes på øyene, der grensene følger utkant-
områder mellom eldre bygder og bosetninger (Rasmussen, KLNVI, 489).

Det er derfor viktig at forholdet mellom skipreider, herreder og bygder i Viken-området blir klargjort nærmere.

6.1.1 Skipreider

Magnus Lagabøtes testamente fra 1277 lister opp antall skipreider i daværende Norge, i alt 279 (DN IV, 3). Her nevnes også skipreidetallet i hvert fylke eller landskap. Fra *Rýgjarbit* til Borgarsyssel, regnes det 16 skipreider, fra Kambo til Svinesund, som omfatter Borgarsyssel, regnes det 16 skipreider, og fra Svinesund så langt som til Elven er det også 16 skipreider, totalt 48 skipreider.³² Mange har forsøkt å jevnføre disse skipreidetallene med senere kjente skipreider (Brandt 1871; Hertzberg 1914; Taranger 1904; Jerstad 1927–29; Bull 1920; Steinnes 1927, 1929). De tar utgangspunkt i oversikter over skipreidene som er kjent først fra 1500-tallet, og spredte opplysninger i diplomaterialet fra perioden 1300–1600, og dessuten fra regnskaper og jordebøker fra 1500–1600-tallet (Bull 1920, 109–110).

I senmiddelalderen var skipreidene egne rettskretser – og trolig også tidligere. I Viken var mange skipreider i senmiddelalderen delt i fire, i såkalte fjerdingar (Indrebø 1935; BØ XI, 303). Om alle skipreidene her hadde denne inndelingen, er imidlertid usikkert, og blir derfor nærmere diskutert. Hver fjerding i Borgartingslagen hadde trolig et tingsted, som utgjorde lokaltingene (Indrebø 1935, 136ff.). Trolig var ett av de fire felles for hele skipreiden, det såkalte skipreidinget. Alle disse tingene var sannsynligvis allting (G 131; L III, 12; L VII 56). Saker som var felles for hele skipreiden ble tatt opp, sannsynligvis særlig knyttet til leidang og våpenkontroll. For å kunne identifisere skipreidinget og rekonstruere eventuelle fjerdingsgrenser der disse ikke er kjent, blir det i min sammenheng særlig viktig å kartlegge lokaltingkretsenes grenser.

I tidlig nytid var skipreidetallet i Borgarsyssel redusert fra 16 til 12. Flere kilder på 1500-tallet nevner 12 skipreider (f.eks. DN VII,

32 *A loco qui dicitur Ryarbit, usque ad provinciam que dicitur Borgarsyslo, ubi computantur sexdecim skipreidæ, quadraginta octo marcas conferimus. A Kamborn usque ad Svinasund, qui sunt termini Borgarsyslo, ubi computantur sexdecim skipreidæ, quadraginta octo marcas conferimus. A Svinasund usque ad Albiam, ubi sunt sexdecim skipreidæ, quadraginta octo marcas conferimus* (DN IV, 3/1277).

612/1525; XII, 499 og 500/1532; jf. kap. 5.4.1) og syv fogderier rundt 1640³³ (NHL, 96). Det er uklart hvilke endringer denne prosessen hadde for tingorganisasjonen.

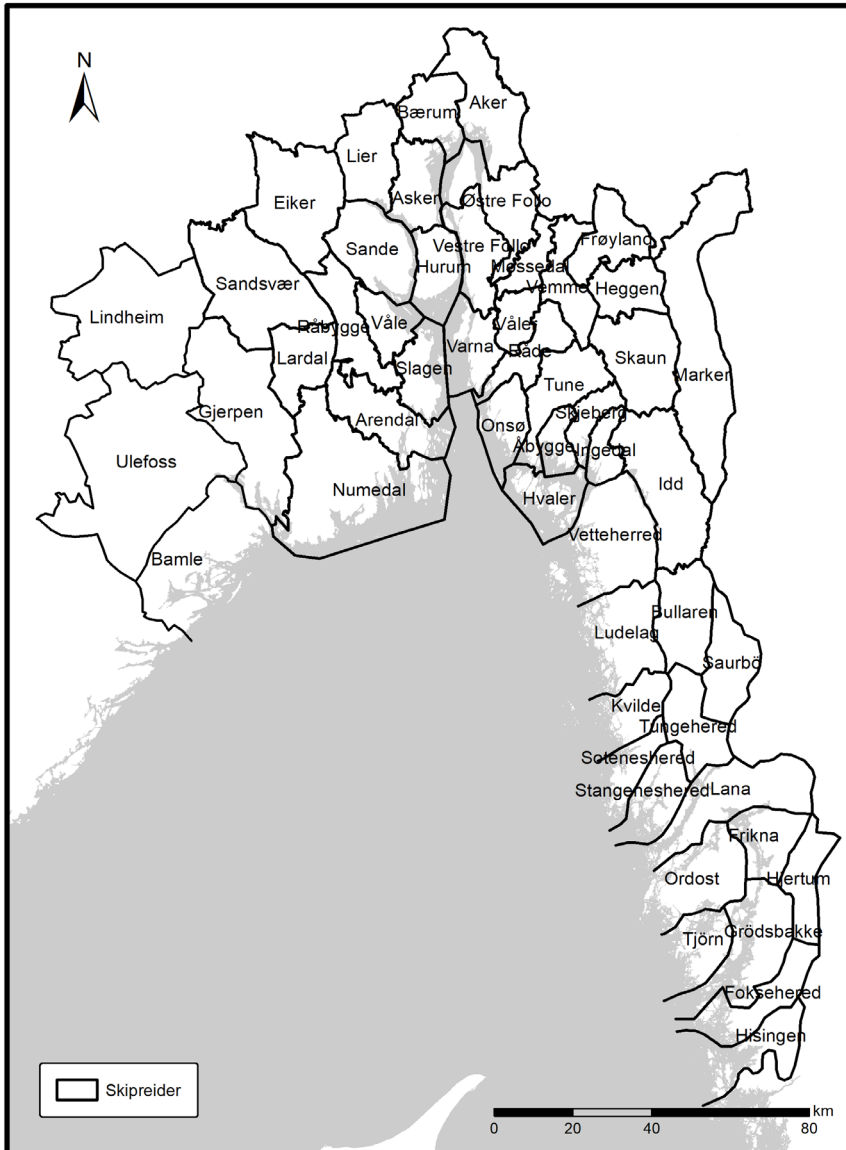
I denne følgende analysen tar jeg utgangspunkt i skipreidetailene fra 1277.³⁴ Siden skipreidene ofte faller sammen med yngre herred-³⁵ og prestegjeldsgrenser, kan de gi viktig informasjon til å belyse eldre grenseløp. Fra Svinesund og til Göta elv (Båhuslen) er det kjent 16 skipreider i kildene mellom 1300 og 1600 (figur 6.1). Disse var Ludelag, Kvilde, Lana, Frikna, Hjertum og Vistelend, Grødsbakke, Foksehered, Bullaren, Saurbø, Vetteherred, Tungehered, Stangeneshered, Soteneshered, Ordost, Tjørn og Hisingen (Bull 1920). For disse vil grenseløpene imidlertid ikke bli diskutert nærmere i detalj.

Kildene fra 1300–1600 nevner 14–16 skipreider i Borgarsyssel, fra Kambo til Svinesund; Idd, Ingedal, Skjeberg, Åbyggje, Tune, Onsø, Råde, Varna, Våler, Vemme, Frøyland, Heggen, Skaun og muligens Hvaler (figur 6.1). Deres grenser er analysert og fremstilt i appendiks 2. I tillegg er Mossedal (Hobøl) og Marker distriktsnavn som kan ha falt sammen med skipreider, og som derfor blir vurdert i mer detalj. Det er som før nevnt noe usikkert om Mossedal lå under Borgarsyssel eller Oslosyssel på 1200-tallet, og om Marker eventuelt besto av én eller flere skipreider. Det er også usikkert om Våler og Hvaler skal regnes som egne skipreider. Dersom Mossedal regnes til Follo, men en antar at Våler og Hvaler var egne skipreider og Marker besto av to skipreider, utgjør dette i alt 16 skipreider (Bull 1918a, 137–139). Dersom Våler hørte til Varna skipreide, eller Hvaler var del av Tune, ville Marker kunnet ha omfattet tre skipreider (Stylegar og Norseng 2003, 484–485). Jeg vil derfor vurdere grenseløpene for de skipreidene som er mer usikre, for om mulig å avgjøre om de virkelig var skipreider i 1277. Her vurderer jeg alle tilgjengelige kilder som kan gi informasjon, men legger særlig vekt på om og når de er nevnt

33 Mossedal og Rakkestad fogderi, Verne kloster len, Moss, Onsøy, Vemme, Tune og Åbygge (med Hvaler) fogderi, Idd og Marker, og Heggen og Frøland fogeri (NHL, 94–95). Det var en del endringer i forleningene før grensene ble faste i Borgarsyssel (se Agerholt 1950–53, 158ff.)

34 Dersom ikke annet er nevnt, bygger fremstillingen på Bull 1920, 134–145; Steinnes 1933a, 55ff.; Indrebø 1935; Agerholt 1950–53 med der anførte kilder.

35 Her refererer herred til de som er kjent fra 1800-tallet, og som i grove trekk tilsvarende skipreidene og senere kommuner.

Figur 6.1. Kart over skipreidene i Borgarsysla ca. 1277. Grensene i Ranrike (Bohuslän) er ikke like nøyaktig kartfestet som de øvrige. Kart: Marie Ødegaard.

som egne skipreider i kildene, og om de har underinndelinger som fjerding, som igjen kan indikere skipreidestatus.

Marker (*Markir*) utgjør et stort og langstrakt område langs dagens svenskegrense med bygdene og hovedsognene Aremark (*Aramørk*),

Rømskog, Rødenes (*Aursmørk*) og Øymark (*Øyjamørk*) (figur 6.1). Navnet Marker kommer av *mork* f. i betydningen «skog, grenseskog, utbygd» (Hovda, KLN M X, 253). Det var også andre svenske *mork*-bygder som grenset til disse bygdene. Indrebø har tidligere vist hvordan Aremark, Rødenes og Øymark var fjerdingsdelt senest fra 1350-tallet (se kap. 6.2) (Indrebø 1935). At de er fjerdingsdelt har vært tatt til inntekt for at Marker omfattet tre skipreider. I tilfelle må Rømskog enten ha ligget utenfor denne skipreideinndelingen og ikke hørt til Borgarsyssel, eller ha ligget under Rødenes, men i så tilfelle stemmer ikke fjerdingsgrensene der. Rødeboken (RB 149) opplyser nemlig at det var 12 lider i Rødenes (Steinnes 1933a, 94). Dermed synes Marker å ha hatt både fjerdings- og lideinndeling – inndelinger som i andre områder av østre Borgartingslagen er tatt til inntekt for en skipreideinndeling.

Spørsmålet er likevel mer komplekst. På et riksmøte i Tønsberg i 1273 ble det bestemt at hver skipreide i Viken skulle utrede en 20-sesse, det vil si med et mannskap på 40, pluss styrmann (NgL II, 428ff.; RN II, 106; Steinnes 1929, 52). Det samsvarer med at hver skipreide angivelig skulle være delt i 40 lider som da skulle stille med én mann. I 1344 var Skjeberg skipreide inndelt i 44 lider og Idd 40, herunder 38 hele og fire halve lider (DN IV, 278–279). Rødenes med sine 12 lider må da ha vært for liten til å utgjøre en skipreide. De andre bygdene på Marker av omtrent tilsvarende areal, må dessuten ha hatt mindre bosetningstetthet enn i mer tettbygde områder. Dersom de andre Marker-bygdene hadde det samme lidetallet, ville det dermed bare vært 48 lider på Marker. Det kan tyde på at Marker neppe omfattet mer enn én skipreide, dersom ikke området lå utenfor skipreideorganisasjonen med fysiske utbud da ordningen ble introdusert der.

Marker skal heller ikke ha ytt tilsvarende leidangsskatt som resten av Borgarsyssel, nordre Båhuslen og Vestfold, slik Landsloven forutsetter. Det viser at Marker var en utkantbygd som det kunne være vanskeligere å få inn utredslar fra, på samme måte som vist for Telemark. I Marker var fjerdingen utligningsenheten for leidangsskatten på 1600-tallet, og delt likt for hvert kirkesogn (Steinnes 1929, 52f.). Det kan derfor se ut til at det var sognene som var delt i fjerdingar på Marker (Bull 1920, 139; Indrebø 1935, 153) og at leidangsordningen var sekundær (Steinnes 1929,

53). Sognene, og de mindre fjerdingene, kan likevel bygge på en eldre bygdeinndeling, men det kan også være at det var den enheten som kom til å få mest betydning og slik sett holdt seg lenger i tid.

I sagaer beskrives Marker som tilhørende Västgötalagen i deler av vikingtiden og middelalderen (Magnus Berrfötts saga, kap. 12–15). Norseng har derfor argumentert for at det var først i den etterfølgende perioden, da leidangen angivelig gikk over til en årviss skatt på 1200-tallet, at Marker ble en del av det norske riket og en fiskal skipreide med lider etter mønster fra resten av Borgarsyssel (Norseng 2005a, 1–15, 248). Det er godt mulig at Marker ble fast inndelt senere som følge av sin mer perifere beliggenhet i et skogsområde og som neppe kan ha fungert som et sjømilitært distrikt (Indrebø 1935, 153 n. 7a). Marker kan likevel ha vært regnet som en skipreide i testamentet av 1277, og som nevnt kan det senere også ha vært krevd mannskap til landforsvar herfra. Spørsmålet er dermed til hvilket område det tilhørte. Som før nevnt, lå Marker verdslig til Oslo lagsogn mellom 1300- og 1600-tallet (DN I 616/1408; X 170/1440; IV 630/1480–1500; III 1022/1501; Steinnes 1929, 54, 1930, 56f.). På 1500- og 1600-tallet var Marker og Idd blitt et len, hvor Marker lå under Oslo, mens Idd hørte til Tønsberg lagsogn. Marker hørte imidlertid kirkelig til Borgarsyssel (Steinnes 1929, 53f.). Det meste taler derfor for at Marker hørte med til Oslo lagsogn i senmiddelalderen, men forut for dette er forholdene usikre. Dette spørsmålet kommer jeg derfor tilbake til etter at jeg har vurdert de øvrige skipreidene.

Mossedal (*Morsudalr*), det senere Hobøl, er et annet område med usikker inndeling som egen skipreide og tilhørighet til henholdsvis Oslo- eller Borgarsyssel før ca. 1300. Kildene er uklare, noe som har ført til forskjellige tolkninger. Mossedal ser ut til å ha hørt til Oslo lagsogn og prosti fra senest 1400-tallet, mens området i noen opptegnelser fra 1300-tallet av er regnet som en egen enhet.³⁶ Andre samtidige

36 Mossedal har hatt en skattemessig særstilling ved at de bare betalte halv utfareleidang, noe som kan ha vært en realitet alt på 1300-tallet (Steinnes 1933a, 56f.). År 1300 la Håkon V Magnusson inntektene av «de to skipreidene i Follo» til Mariakirken i Oslo (RN II, 1012). Fjorten år senere legges leidangen av Nesodden til samme sted (RN III, 905). Dette kan tyde på at Nesodden ikke lenger regnes til Follo. En har da foreslått at Mossedal var skilt fra Follo skipreide alt ved år 1300. På 1500-tallet ble leidangen betalt til Akershus, og ikke til Mariakirken (Steinnes 1933a, 71f.). I 1514 var ikke Mossedal skattemessig regnet med i oppgaver over leidangen fra den øverste skipreiden på Follo (DN IX, 480).

kilder omtaler Mossedal som del av Follo-bygdene (DN V, 608, 751, 809; XXI, 1058; og også kirkelig RB 120, 122, 549³⁷). Både Mossedal og Follo har antakelig ligget som len under Mariakirken i Oslo fram til midten av 1500-tallet. Da kom Follo under Akershus len, og Mossedal ble slått sammen med Rakkestad til ett fogderi (Agerholt 1950–53, 161–162; NHL, 95–96). Hans Hosar har ut fra gjennomsnittet av markebol for en lide i Borgarsyssel kommet fram til at Mossedal ikke omfattet mer enn 20 lider. Det utgjorde dermed bare halvparten av nødvendige mannskap til et leidangsskip (Hosar 1993, 159). Mossedal har derfor neppe utgjort en skipreide alene og hørte trolig sammen med nærliggende Østre Follo (Munch 1849, 162; Bull 1920, 138; Steinnes 1933a, 56f.). Indrebø har videre argumentert for at Mossedal og Våler hadde to fjerdinge hver, som topografisk hørte sammen og utgjorde én skipreide (Indrebø 1935, 179ff.). Mossedal ser imidlertid ut til å ha hatt fire fjerdinge, kildebelagt tilbake til senest 1300-tallet. Det indikerer at også Mossedal kan ha vært en skipreide (se kap. 6.2). At Mossedal hørte til Østre Follo, kan derfor representere en senere utvikling eller være betinget av skattemessige hensyn. Lokaliseringen av den før nevnte Husebygården i Follo, som del av et kongelig administrativt system og oppsamlingssted for skatter og avgifter, bare omtrentlig 1,5 km fra grensen til Mossedal, kan være viktig her (Westerdahl og Stylegar 2004; F. Iversen 2011). Det kan være med å forklare Mossedals tilhørighet til Follo. Jeg anser derfor Mossedal som en skipreide.

I den indre del av Oslofjorden – fra *Kambhorn* til *Rýgjarbit* – rår det også usikkerhet omkring skipreideinndelingen. Særlig gjelder det spørsmålet om Hurum, Lier, Sande og Eiker var egne skipreider, og hvorvidt de i tilfelle lå til Oslo- eller Tønsbergssyssel. Alle de nevnte områdene var inndelt i skipreider i senmiddelalderen, men de kan likevel være yngre enn på østsiden av fjorden (se kap. 6.2). Av disse var Eiker fjerdingsinndelt, og Drammensvassdraget har gitt tilgang til sjøen i vikingtid og tidlig middelalder. I 1390-årene kjøpte bønder i Eiker et skip (DN II, 519 og 562), muligens et leidangsskip (Indrebø 1935, 110; Moseng 1994, 76–80). Ut fra dette regner jeg Eiker som en skipreide. Lier og Sande har også

37 Oppregninger i RB (244) fra 1396 kan tolkes slik at Mossedal var en egen enhet.

fjerdingsinndelinger, der begge områder har hatt tilgang til sjø. Det indikerer at også de var egne skipreider. Også Hurum hadde en fjerdingsinndeling, men alder og tilknytning er mer uviss, og er et spørsmål jeg må ta med meg videre (se kap. 6.2).

Ifølge Indrebø kan *Óslóarherað*, *Bergeimsherað* og *Skógeimsherað* ha fungert som judisielle herred, men han regner det som tvilsomt om grensene for herred og skipreide falt sammen (Indrebø 1935, 184), uten å begrunne det nærmere. Ettersom Lier, Sande og Eiker ser ut til å ha hatt en tilsvarende fjerdingsinndeling som områdene i Borgarsyssel, anser jeg det likevel som sannsynlig at dette mellomområdet hadde det samme. *Skógeimsherað*, som antakelig er samme område som Asker, omtales også som skipreide i 1409 (DN V, 462; jf. Bull 1918a, 271 n. 1).

Grenseløpet for de ni mulige skipreidene i Vestfold blir også gjort rede for i appendiks 2 (figur 6.1). Mens Arendal, Slagen, Våle, Råbyggje – eller Rørdal, Sande eller Engra – fremstår som relativt sikkert avgrenset, er grensene for Numedal,³⁸ Lardal, Nøtterøy og Sandsvær og deres skipreide-tilknytning mer usikker. Numedal omfattet det senere Brunla len, som på 1800-tallet besto av fem herreder: Brunlanes, Hedrum, Tjølling, Sandeherred (nåværende Sandefjord) og Tjøme. Numedal ytte til sammen fire-fem ganger mer leidangsyttelse enn skipreidene lenger nord (Steinnes 1929, 59). Dette tilsvarer forholdene også da området som nevnt var inndelt i fem herred. Det tyder på at leidangen ikke har vært større i Numedal enn i nordre del av Vestfold. Etter gårdstallet å dømme, tilsier dette dermed at leidangsyttelsene var forholdsvis jevnstore over hele Vestfold. Ut fra størrelsen på leidangsskatten fra Numedal mener Steinnes at området i prinsippet kan ha stilt med tre skip, mens Våle og Slagen til sammen bare kan ha utredet ett (Steinnes 1929, 59). Det står likevel åpent om Numedal skipreide omfattet flere enheter tidligere, siden ikke dette lar seg kildebelegge (se kap. 9.1.2).

Det er usikkert om Lardal og Sandsvær var egne skipreider og hvorvidt de lå til Numedal eller lå utenfor skipreideinndelingen (Bull 1920, 136).³⁹

38 Numedal skipreide må ikke forveksles med dagens Numedal i Buskerud som forut for 1300-tallet lå til det søndre lagsogn av Opplandene og under Eidsivatinglagen (jf. kap. 5.3).

39 Steinnes skriver at det ikke er riktig at bygdene omtales som skipreider. I diplommet omtales lagrettemenn «paa Egger Sandsuerd Laurdall och Sandenn skipredt», og Steinnes antar at bare

Lardal og Nøtterøy står oppført alene i jordebøkene, og de er ikke omtalt som skipreider. Steinnes har ut fra dette ment at Nøtterøy i middelalderen hørte til Arendal skipreide, og Lardal muligens lå til Råbyggje (Steinnes 1933a, 57 n. 4). Topografisk sett kan Lardal like gjerne ha hørt til Sandsvær, siden bygdene henger sammen langs Numedalslågen. Sandsvær skal imidlertid ha vært regnet til Vestfold (Indrebø 1935, 185), og i så fall kan også Lardal ha hørt med. En kilde fra 1356 betegner Sandsvær som *herað* (DN I, 349). Det er likevel usikkert om det refererer til en bygd eller er brukt i teknisk-judisiell betydning og kan derfor ikke tillegges særlig vekt (Indrebø 1935, 185). Ifølge et privilegiebrev til Sandsvær fra 1307 skulle Sandsvær være fritatt for militær leidang (NgL III, 69f.). Diplomet er likevel såpass sent at Sandsvær kan ha vært regnet som en skipreide i skattemessig betydning, slik trolig også Marker var. Jeg ser det derfor som sannsynlig at Sandsvær opprinnelig utgjorde en skipreide, siden området dekker et forholdsvis stort areal og det er kjent mange tingsteder her (se kap. 9.2 og appendiks 4). Jeg har derfor regnet Lardal og Sandsvær som skipreider i 1277. Som Bull, regner jeg det videre som sannsynlig at Nøtterøy lå under Arendal skipreide (Bull 1920).

I det historiske Grenland, ytre del av Skienssysse, var det antakelig fire skipreider: Hovin (Gjerpen), Ulefos, Lindheim og Bamble. Bare de tre førstnevnte er uttrykkelig nevnt som slike (DN IX 228/1419; III 750, 752/1439; Bull 1920, 137). Fra Hovin er det kjent at to menn skulle dra til lagtinget i Skien, to fra Bamble og fire fra Grenland⁴⁰ (NgL IV, 428; L I, 1d), dvs. to mann fra hver skipreide (Steinnes 1933a, 57). Det kan igjen tyde på at også Bamble var en egen skipreide. Med unntak av Lindheim, mener Bull at skipreidene her likevel ikke lar seg bestemme (Bull 1920, 134). Steinnes på sin side mener at navnene Lindheim og Ulefoss gir holdpunkter for hvor grensen har gått, siden de to gårdene som har gitt skipreiden navn ligger bare 11–12 km fra hverandre. Den ene ligger ved Norsjø, på hver side av skillet mellom Holla og Sauherad, mens Lindheim ligger i nord og Ulefoss i sør (Steinnes 1933a, 58). Skipreidegrensene i

Sanden er skipreide (RA yngre dipl. 8. mai 1591; ref. i Steinnes 1933a, 57 n. 4). Jeg vil imidlertid anta at det ikke er umulig at de førstnevnte er skipreider, selv om betegnelsen ikke står direkte etter distriktet i en slik opprømsing.

⁴⁰ Det skulle i tillegg reise to fra hvert prestegjeld i Skattlandet og to mann fra Numedal.

historiske Grenland er, som andre steder, dermed rekonstruert på grunnlag av eldre forskningsresultater, gamle herredsgrenser, navnemateriale og spesielle topografiske trekk (figur 6.1 og appendiks 2).

6.1.2 Skipreidetail og alder

Jeg har så langt omtalt og vurdert 52 mulige skipreider. Disse blir nå sammenlignet med Magnus Lagabøtes testamente og andre kilder, siden disse er de eldste sikkert kjente rettskretsene for lokalkingene i Borgartingslagen, og mange også er inndelt i fjerdinger. Det er derfor viktig å få et så riktig bilde som mulig av det eldste administrative landskapet. Testamentet angir som nevnt 48 skipreider, eller 16 for hver geografisk inndeling, slik at Telemark til og med Follo skulle ha 16, og det samme med Borgarsyssel og Båhuslen. I sistnevnte område stemmer antallet med opplysningene fra testamentet, mens i de to andre områdene må yngre kilder gi grunnlag for diskusjon.

Selv om Markers beliggenhet taler mot at den har vært del av et opprinnelig sjøforsvar, er også testamentet fra en tid da leidangen hadde mistet betydning for sjøforsvaret. Det kan derfor ha medført endringer i administrative grenser for innbetalinger av skatt. Derfor kan Marker fortsatt ha vært betegnet som en skipreide i oppstillingen i diplommet av 1277.

Marker og Mossedal utgjorde to skipreider i 1277. Selv om jeg har vist at både Marker og Mossedal lå til Oslo lagsogn fra senest 1300-tallet, kan de likevel ha vært regnet med i den geografiske oppregningen av skipreider fra Kambo til Svinesund i 1277. Kambo er et område i nordre del av Moss i Østfold, og det er mulig at Mossedal ble regnet til Borgarsyssel for å få skipreidetallet til å gi uttrykk for større regelmessighet enn det som kanskje var tilfelle. Regnes disse to med, blir antallet skipreider i Borgarsyssel 16, slik testamentet angir. På 1500-tallet omtales som nevnt likevel alltid «de 12 skipreider i Borgarsyssel» (jf. kap. 5.2.1). Det tyder på en reduksjon i skipreidetallet, og at noen skipreider var slått sammen. Da lå Hvaler trolig under Åbyggje, men omtales også som egen skipreide i enkelte kilder. Lensregnskaper fra 1500-tallet viser at Våler antakelig hørte verdslig-administrativt under Varna skipreide, men likevel var egen skipreide forut for 1343 (appendiks 2). Når Mossedal og Marker inn gikk i Oslosyssel, gir det et antall på 12 skipreider.

I området fra Telemark til Follo var det 19 mulige skipreider (appendiks 2). Et diplom fra 1533 forutsetter en gjennomført skipreideinndeling for hele det sønnafjelske (DN X, 622; Bull 1920, 136 n. 136). Siden kilde-materialet er mangelfullt, vet en ikke om inndelingen var innført for hele Viken. Flere forskere har pekt på regionale forskjeller i arealinndelingen av skipreider og med ulike underinndelinger (Tunberg 1911; Bull 1918a; Steinnes 1929, 59; Indrebø 1935, 128ff.). Bull påpeker at inndelingene synes mest systematisk gjennomført i Båhuslen og Borgarsyssel, med relativt små, og antakelig, fjerdingsdelte skipreider. Resten av Viken hadde derimot større skipreider med en mer usikker underinndeling, særlig i Akershus og søndre Vestfold og sørover (Bull 1918a, 272).

I dette området er det heller ikke mulig å få antallet skipreider til å stemme med testamentet. Dersom Lardal hørte til Sandsvær og Nøtterøy til Arendal, mens Hurum, Eiker og Lier utgjorde egne skipreider, utgjør dette i alt 18 skipreider. Ingen av de nevnte områdene er likevel med sikkerhet omtalt som skipreider. Ettersom Hurum, Eiker og Lier hadde fjerdingsinndeling, var de nok mest sannsynlig skipreider (se kap. 6.2). Fordelingen av skipreider indikerer også at de har vært del av skipreideorganisasjonen. Det er alt i alt vanskelig å komme noe lenger ut fra det tilgjengelige kildematerialet. Dette blir derfor videre undersøkt i analysen av fjerdinge og selve tingstedene som muligens kan gi indikasjoner om skipreidegrensene også.

Kildematerialet er i det hele komplekst og ikke entydig. At det er oppdelt i tre ganger 16 kan virke oppkonstruert og vel skjematisk, preget av en skjematisk-geografisk tenkning. Testamentet er skrevet på latin, der det kan være en viss usikkerhet knyttet til stedsbetegnelser, der det «regnes» (*computantur*) 16 + 16 skipreider fra *Rýgjarbit* til Svinesund, mens det fra Svinesund til Elven heter at det «er» (*sunt*) 16 skipreider (Bull 1920, 108 n. 2). I det ene tilfellet kan det være en konstruksjon og i det andre referere til faktisk inndeling. I Vestfold og Vingulmark kan det dermed ha vært en mer organisk og mindre systematisk inndeling. Det finnes også eksempler fra Viken på at skipreider gikk sammen om å stille skip og/eller kunne bygge mindre leidangsskip (DN II, 385/1365; I, 470/1382), som kan skyldes bosetningsnedgangen i senmiddelalderen. Dette viser at organisasjonen kunne variere og kontrahere etter naturlige

behov og endringer i selve leidangsordningen, som kan forklare reduksjoner. Dette er viktig å ha in mente. Generelt gir de administrative inndelingene av Viken, med fjerdingsdelte herreder og skipreider, et bilde av et regulert og normert samfunn og rettsliv. Spørsmålet om det faktisk har vært slik i praksis, vil bli nærmere vurdert og diskutert i den videre analysen.

Jeg anser det imidlertid som sannsynlig at termen skipreide kan ha blitt lagt over eldre områdeinndelinger i Viken og innført som et ledd i å styrke herredømmet over områdene. Det var derfor behov for administrative støttepunkter her. Skipreidesystemet kan neppe være eldre enn tiden da kongene faktisk fikk større kontroll over området, sannsynligvis først på 1000-tallet eller senere, som diskutert i forrige kapittel (se også kap. 8.4). At strukturene likevel har en stor tidsdybde, reflekteres i naturlige grenser og gamle bygdenavn. Jordanes omtaler som før nevnt to stammer i Viken i 551, som peker på eldre landskap som kan gjenfinnes i de eldre fylkene (jf. kap. 5.1, 9.1.2. og 9.3). Eldre territorielle inndelinger fra jernalderen trenger likevel ikke nødvendigvis ha vært knyttet til fastlagte territorier og kan gjelde overherredømme over mennesker (Lindkvist 1988, 14–26). Det kan også ha sitt utspring i felles rett/kollektiv styring over felles ressurser som dannet bakgrunnen for territorialitet. Kollektiv styring, som hadde en horisontal bestemmelsesrett, trenger ikke ha vært en trussel, men heller et komplement, til den økende maktbasen til kongelige styringssystemer (Ooisthuizen 2016, 212, 218). Når faste grupper av mennesker møttes på samlingssteder, kan det ha ledet til fastere grenser i landskapet som senere administrative system kunne bygge videre på. Slik skal kanskje lidene og de større nausttuftene tolkes – som et fellesskap for den kretsen av gårder som inngikk. Disse kan ha eksistert forut for etableringen av lovområder eller andre senere kjente administrative inndelinger. Dannelsen av større regioner kan bygge på slike mindre inndelinger, som over tid fikk behov og ønske om samvirkeorganer for større områder. Det trenger likevel ikke være noe fast forhold i lider i henhold til distrikter eller større regioner – lider er heller ikke vidt utbredt. Det er også usikkert om inndelingene er av samme alder over alt. For å belyse disse spørsmålene, er det derfor nødvendig å vurdere fjerdingene og deres alder nærmere.

6.2 Fjerdinger

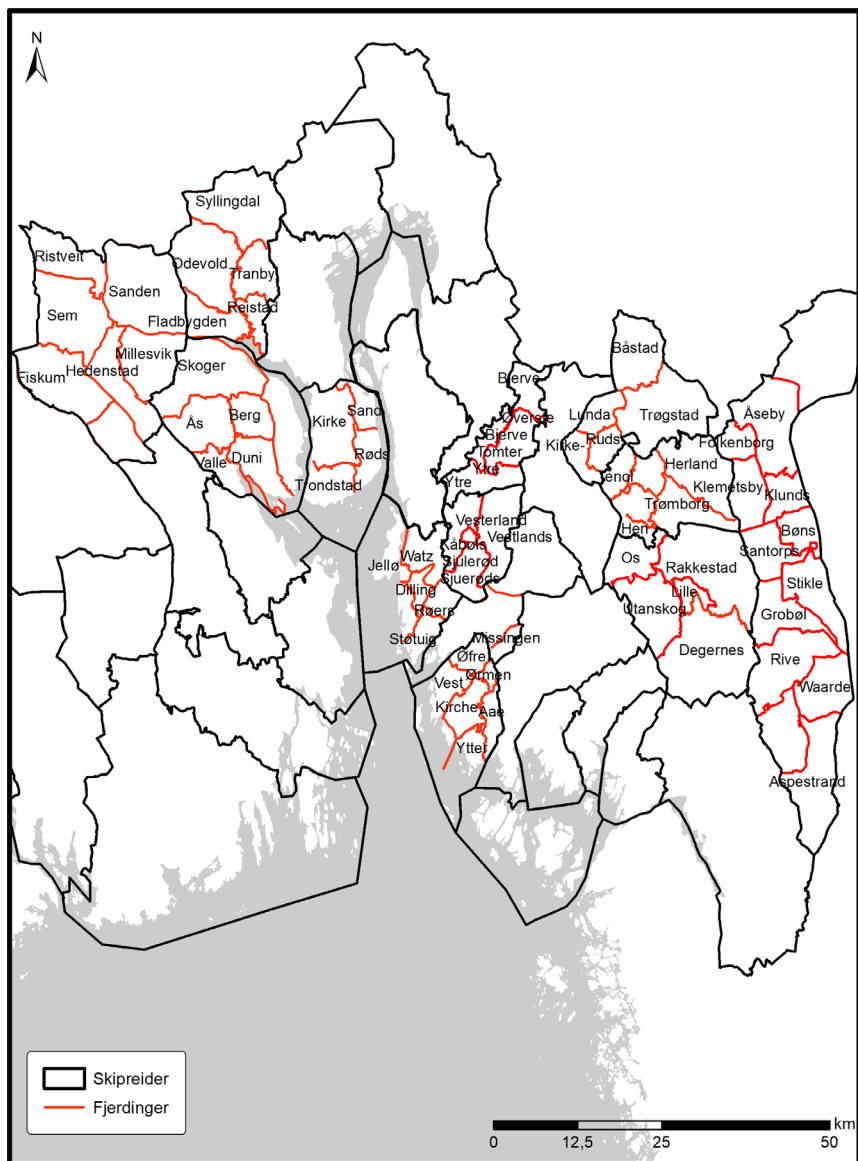
Fjerdingsinndelingen var en viktig administrativ inndelingsform i middelalderen og antakelig også tidligere. Det er store forskjeller mellom landsdelene i hva en fjerding representerte administrativt. På Vestlandet svarte de til en større administrativ enhet som omfattet flere skipreider, som en underinndeling av fylket (Helle 2001, 76–80; Hobæk 2013). Ulike strukturelle, topografiske og bosetningsmessige forskjeller var medvirkende faktorer til dette. De eldste inndelingene som ble etablert la føringer som igjen påvirket senere inndelinger og kunne resultere i regionale forskjeller. Det var likevel ikke statisk og uten endringer. I løpet av middelalderen ble eksempelvis flere fjerdinge i Borgartingslagen opprettet, slik at en skipreide kunne omfatte mer enn fire «fjerdinge». Årsaken til slike forskjeller kan skyldes befolkningsvekst, utvidelse av bosetningsområder og andre bosetningsendringer i tidlig middelalder og høymiddelalder. Det kan senere igjen ha resultert i sammenslåinger av fjerdingsområder eller grensejusteringer som følge av bosetningsnedgangen og ødeleggelsen etter svartedauden og etterfølgende pester. Tilsvarende kan ny befolkningsvekst som følge av gjenoppbyggingen av nedlagte gårder etter den demografiske krisen i senmiddelalderen, ha ledet til behov for oppretting av flere tinglag (Indrebø 1935, 179–182; Norseng 2005a, 249).

Om det var slik at alle herreder/skipreider var delt i fire, slik Indrebø ser for seg, og om forholdene var så strukturerte alt i starten og lot seg opprettholde over tid uavhengig av samfunnskontekst, er likevel langt fra sikkert. De fjerdingene som er belagt i kildene fra tidlig i senmiddelalderen, forutsetter uansett et regulert system. Det var avhengig av at det fantes styringsapparat som var sterke nok til å etablere og holde oppe slike systemer, eller at befolkningen fant inndelingene tjenlige og opererte etter tradisjonsbundne normer. Hvorvidt det har vært samme form for fjerdingsinndeling i hele Viken, er også usikkert og trenger nærmere granskning.

På grunnlag av alle tilgjengelige kilder søker jeg derfor å kartlegge den eldste fjerdingsstrukturen, for å se om den kan være samtidig med de tingstedene som har latt seg identifisere i senmiddelalderen. De eldste kildebelagte fjerdingene i Viken er fra 1315 (DN IV, 111) og videre fra utover

på 1300-tallet. Det er noe uklart om fjerdingsområdene var utgangspunktet for herredene og de senere skipreidene, eller om skipreidene først senere ble delt i fire. Vest i Viken kjenner en bare navn på noen få fjerding, mens det fra Borgarsyssel foreligger relativt mange opplysninger om fjerding. Når det gjelder de ni skipreideområdene som inngår i mikroanalysen, vil fjerdingsgrensene bli nærmere diskutert der (se kap. 7 og appendiks 3). Jeg skal først, så langt det lar seg gjøre, rekonstruere de øvrige fjerdingsdelte skipreider i Borgartingslagen, med unntak av Båhuslen, ved å vurdere og diskutere inndelingen i forhold til grenseløp og alder, og dessuten forholdet mellom herredet/skipreiden og den kirkelige inndelingen i sogn. Ettersom det i stor grad er Indrebø som har studert fjerdingene, anvender og vurderer jeg også bruken av hans aritmetiske metode i lys av kildene. Fjerdingsinndelingen er gjort nærmere rede for i appendiks 3.

Mossedal (Hobøl): Et tienderegister fra 1664 oppgir en inndeling i bare tre fjerding (Ytre, Bjerve og Tomter), men hvor en *Ytzi* og *Øfsti* fjerding er nevnt på 1300-tallet (figur 6.2; appendiks 3). Navnet *Ytzi* dekker Ytre fjerding i 1664, samt muligens søndre del av Bjerve fjerding, mens *Øfsti* er nordre del av Bjerve med Tomter sogn, ifølge Indrebø. Han argumenterer for at det var to fjerding, Øvre og Ytre, i Mossedal i høy middelalderen, og at Mossedal og Våler sammen utgjorde én skipreide (Indrebø 1935, 180). Dersom en ser nøyere etter, stemmer dette ikke helt. Det er nemlig de samme fjerdingene en ser spor av på 1600-tallet som på 1300-tallet. Den eneste endringen er at gården Hollebø, gnr. 34, er nevnt i *Øfsti* fjerding, mens den egentlig er lokalisert i Bjerve. Denne gården ligger imidlertid helt på grensen til Tomter eller til *Øfsti* fjerding, noe som kanskje like gjerne kan tyde på at det bare har skjedd en mindre grenseendring her. Hosar (1993) har på sin side vist en annen kilde fra 1663 som nevner fire fjerding, Ytre, Tomter, Bjerve og Melleby (appendiks 3). Det tyder på at inndelingene i store trekk er de samme, men at Bjerve fjerding på det tidspunktet er delt i to fjerding med grense i Hobøelven som deler den naturlig i to. Spørsmålet er om det er en ny eller gammel inndeling. Med utgangspunkt i de registrerte tingstedene har Mossedal to, muligens tre *sikre* tingsteder. Disse er Melleby, Bjerve og muligens Tingulstad, alle nevnt på 1400- og 1500-tallet, og hvor de

Figur 6.2. Utbredelsen av fjerdinger i Borgartinglaget. Ingen sikre fjerdinger er belagt og kartfestet vest for Vingulmark fylke. Kart: Marie Ødegaard.

to sistnevnte ligger i samme fjerding. En ser dermed at de to sikre tingstedene har samme navn som fjerdingene, som som nevnt trolig indikerer rettslige funksjoner (jf. kap. 4.2.2). Det underbygger at firedelingen går tilbake til senest 1400-tallet og sannsynligvis enda lenger, tilbake til

perioden forut for nedgangen i senmiddelalderen. Jeg anser derfor dette å være den opprinnelige fjerdingsinndelingen og at Mossedal har vært én skipreide.

Våler: I Våler er det omtalt tre fjerdinge i 1593 (figur 6.2; appendiks 3). Indrebø mener at Sjulerød er en yngre fjerding ut fra *rud*-navnet og at bygden ble ryddet sent. Det anser jeg ikke som noe vektig argument for at inndelingen ikke kan være eldre, ettersom *rud*-navnene kan stamme fra både tidlig- og høymiddelalder (Sandnes 1976, 31). Gården kan også ha byttet navn. Han argumenterer videre for at Våler og Mossedal har hørt sammen, siden begge skal ha hatt to fjerdinge hver. Det er alt sannsynliggjort at Mossedal var en egen skipreide, og jeg antar at Våler også var det. I Våler er det likevel ingen tingsteder som kan belyse en eldre fjerdingsinndeling, og en vet derfor ikke helt hvordan inndelingen har vært her. Skipreiden hørte antakelig til Varna i senmiddelalderen (se under).

Varna: Fra 1593 er det nevnt hele seks fjerdinge i Varna skipreide (figur 6.2; appendiks 3). Sannsynligvis er to (Watz og Jellø) yngre, men hvordan grensene har vært er ikke mulig å identifisere (Ødegaard 2019c; jf. Indrebø 1935, 178). Jeg har tegnet inn de seks fjerdingene, men med visse endringer til Indrebøs forslag. Inndelingen er likevel usikker visse steder. Det kan ha vært et mulig samlingssted på Dilling, Løken og Lyby i Dilling fjerding, og Støtvig og Rygge i Støtvig fjerding. Fjerdingsnavnene indikerer også at det kan ha vært et ting på Rør, Værne, i Watz og på Jellø, men det kjennes ikke fra andre kilder. Materialet indikerer dermed at noen administrative områder hadde flere tingsteder, mens andre ingen, noe som vitner om endringer. De administrative grensene har også endret seg. Det er registrert sannsynlige tingsteder på gårdene Evje, gnr. 38 (DN IV, 593/1391; XXI, 626/1488; XXI, 647/1491), Dilling, gnr. 69 (DN XXI, 346 og 348/1434; på midten av 1600-tallet var det tingstue på Dilling (SM I, 212)) og Rygge, gnr. 48 (f.eks. DN I, 933/1482; XXI, 659/1493; I, 1075/1528) forut for 1600-tallet og et mulig tingsted på Værne kloster, gnr. 89 (f.eks. DN II, 883/1472; DN I, 913/1475; DN XVI, 260/1476) (Ødegaard 2019b). Senere hørte som nevnt Våler til. Varna skipreide ble senere også delt i to fogderier, henholdsvis Varna og Moss (NHL, 94, 96).

Marker besto som før nevnt av fire bygder og sogn i senmiddelalderen: Rødenes, Øymark, Aremark og Rømskog (figur 6.2; appendiks 3). Alle

unntatt Rømskog var fjerdingsinndelt (Steinnes 1930, 63; Indrebø 1935, 97f). I tillegg sto det en kirke på gården Klund i Rødenes, men det er usikkert om den hadde sogn. Den omtales som «øde kapell» i 1589 (JN, 9) og er i dag forsvunnet. Som figur 6.2 viser, kjennes det fra Rødenes fire fjerding (appendiks 3). Åseby i nordre delen av Rødenes sogn, Klund i sørøstre, Folkenborg lå i nord, mens Klemetsby fjerding utgjorde den sørvestre del av Rødenes. Fjerdingene i Rødenes har alle navn etter gårder, som ligger i midtpunkt i hver sin fjerding (Indrebø 1935, 97f.). Rømskog sogn kan ha ligget i den nærmeste fjerdingen i Rødenes, Åseby fjerding. Den utgjør da i tilfelle et svært stort areal dersom dette regnes med.

Fra Øymark er det kjent fire fjerding ut fra jordebøkene fra 1600-tallet: (figur 6.2; appendiks 3). Bøns lå nordøst i sognet, Sandtorp i nordvest, Stikle i sørøst og Grobøl i sørvestre del. Jeg har kartfestet grensene i tråd med Indrebøs vurdering. Alle fjerdingene har også her navn etter gårder. Fra Aremark kjennes på samme måte fire fjerding (appendiks 3). I sørvest lå Kvistler fjerding, *Waarde* i øst, Aspestrand i sør, mens Rive fjerding utgjorde den nordre delen av sognet. I Aremark er *Waarde* den eneste som ikke har navn etter en kjent gård, noe som kan indikere at gården tidlig ble delt opp eller har forsvunnet (Indrebø 1935, 101). Det kan da se ut til at det var sognet som var fjerdingsdelt på Marker, men kildene er unge, fra 1600-tallet. Er sognet fjerdingsdelt, kan det bety at inndelingen er yngre enn i resten av Borgarsyssel. En kan likevel ikke se bort fra at de har vært inndelinger av et distrikt vi i dag ikke kjenner det administrative navnet på og som er eldre enn sognet.

Lier var fjerdingsinndelt i 1664, i hele fem fjerding (appendiks 3; tabell 9), men ingen eldre opplysninger kjennes. Dette må være et sekundært fenomen. Indrebø argumenterer for at Fladbøigden og Odervold opprinnelig har utgjort én fjerding som senere ble delt (Indrebø 1935, 112). Dermed ville alle fjerding være jevnstore etter senere matrikkelskyld, naturlige topografiske grenser og avgrenset av hovedvassdrag. Jeg har fulgt Indrebøs inndeling her (figur 6.2).

Sande skipreide var også delt i fem fjerding i 1664 (appendiks 3). På det tidspunktet hørte Skoger, som nå er en del av Drammen kommune, til Sande. Indrebø mener at kildematerialet ikke gir grunnlag for å hevde at Ås-, Valle- og Duni-fjerdingene hadde en annen utstrekning i

middelalderen enn i 1664. Skoger lå under Berg fjerding (DN VII, 495/1484; VIII, 769/1544). Det gir en firedeling. Berg fjerding blir dermed mye større arealmessig enn de andre, men dekket store skogpartier. Strøm herred, i dag Svelvik kommune, hørte verdselig til Sande skipreide på 1600-tallet (Johnsen 1929, 376), men det er usikkert hvor langt tilbake i tid dette går. Kirkelig lå det under Hurum prestegjeld til 1861 (NG VI, 1). Indrebø er usikker på om Strøm har ligget utenfor fjerdingsinndelingen eller var delt mellom Duni- og Bergsfjerdningen. Fjerdingsstrukturen i Hurum taler mot at den har hørt dit (se under), men det kan skyldes senere endringer. Bebyggelsen i Strøm ligger langs fjorden mot Hurumlandet, mens området mellom fjorden og bygdene på Sande er dekket av store skogstrekninger, noe som kan tale for at området lå til Hurum. Enten har Strøm vært delt mellom de to fjerdingene i Sande, eller så må det ha skjedd endringer i fjerdingene i Hurum. Alle de antatte middelalderske fjerdingene her har navn etter gårder.

Fra *Hurum* kjennes også enkelte fjerdinge. Et diplom fra 1513 nevner Sandsfjerdningen (DN I, 1037). Ettersom Sand, gnr. 53, og Børsand, gnr. 50, ligger nordøst i Hurum, dekket antakelig fjerdingen dette området. Johnsen gir videre opplysninger om fjerdinge på Hurum fra 1528, men som kan være gamle: Kirkebygden i nordvestre del, Tronstadfjerdningen i sørvest, Rødsbygden var den sørøstre del, mens Sandsbygden omfattet nordøstre del av Hurum (Johnsen 1903, 23). Grenseløpene er foreslått av Sigfrid L. Eier (1963, 111ff.), og jeg har tegnet dem slik. Indrebø er forsiktig med å trekke disse fjerdingene tilbake til middelalderen fordi de først er belagt i 1513 (Indrebø 1935, 183). Tar en senmiddelalderens krise i betraktning, er det likevel grunn til å føre dem lenger tilbake i tid, senest til før nedgangen i senmiddelalderen. Her kan som nevnt Strøm, eller dagens Svelvik kommune, ha hørt til, uten at dette er kildebelagt. I så fall har Kirkebygden og Tronstadfjerdningen vært mye større enn de andre fjerdingene, om det ikke har skjedd endringer i grensene. Strøm kan ha vært en egen fjerding, og de fire fjerdingene på Hurumlandet kan representere en senere oppdeling. Dette er likevel usikkert.

Bull anfører at Hurum har hørt til *Skógeimsherað* (Asker). I så tilfelle må denne fjerdingsinndelingen være forholdsvis ung. En kan ikke se bort fra at det også i Hurum var sognet som var fjerdingsdelt. Da kan

imidlertid ikke Strøm ha hørt til. Skipreidens størrelse kan gi noen indikasjoner på eldre forhold. De ytre skipreidene i Borgarsyssel har langt færre gårder enn de indre (Bull 1918a, 268), og det samme kan gjelde her. Til sammenligning har Frøyland skipreide i indre Borgarsyssel 278 matrikkelgårder, Skaun 250, Heggen 225, mens Varna og Råde i ytre del har 133 og 143 matrikkelgårder hver (Bull 1918a, 268). På vestsiden av fjorden har Andebu i alt 303 gårder, Aker 206, Lier 200, *Skógeimsherað* (Asker) 181 gårder og *Bergeimsherað* (Bærum) 117. Alle disse utgjør ytre skipreider. De ser dermed ut til å ha vært noe større enn de ytre skipreider i Borgarsyssel, med unntak av Bærum. Hurum har derimot bare 57 gårder, men 96 gårder om en regner med Strøm. Dersom både Røyken og Hurum uten Strøm har hørt med til *Skógeimsherað*, vil det ha vært omtrent 238 gårder der, noe som kan være fullt mulig. Forskjellen mellom Bærum og Hurum med Strøm er derimot ikke så stor. Det er derfor like sannsynlig at Hurum med Strøm har en vært egen skipreide. Topografien taler også for at Strøm har hørt til Hurum. Det kan også ha vært forskjeller i bosetningen, slik den var i middelalderen og slik de er oppgitt i NG. Til tross for det lave antall matrikkelgårder, anser jeg det for sannsynlig at Hurum med Strøm har vært en egen fjerdingsdelt skipreide, men at det senere har skjedd endringer i fjerdingene. Med unntak av i Kirkebygden har de andre fjerdingene navn etter gårder.

I tillegg til de her nevnte fjerdingen er Kvilde skipreide i Ranrike belagt med fjerdingen i 1346 (DN IV, 305; Indrebø 1935, 92f.), men ellers nevnes ingen andre i Ranrike.

Foruten de alt nevnte skipreidene og de ni som vil bli nærmere undersøkt i neste kapittel, foreligger det spredte oppføringer av fjerdingen fra Viken. I Borgarsyssel nevnes ytterligere én fjerding: *Vllerøsz* fjerding i Skjeberg skipreide, hvor gården Østby er nevnt i 1556 (DN XI, 695; Indrebø 1935, 174). Enkelte fjerdingen er også kjent i Oslo- og Tønsbergssyssel. Fra Røyken (*Mýrahvarf*) benyttes betegnelsen tredjung i et par diplom fra slutten av 1300-tallet (appendiks 3). Det kan representere en underinndeling av sogn eller mer sannsynlig en sekundær tredeling av bygden *Mýrahvarf*, som er et eldre navn på deler av Røyken (NG V, 353). Jeg vurderer det slik at Røyken hørte sammen med *Skógeimsherað*,

som trolig igjen var delt i fjerdinge, uten at dette er direkte belagt i kildene.

Et diplom fra 1464 tyder på at det kan ha vært en fjerdingsinndeling i Arendal skipreide i Vestfold (appendiks 3), men den er ikke nevnt i andre kilder. I den store Numedals skipreide er Istre fjerding i Tjølling sogn nevnt i 1439 (DN I, 769). Istre er navn på et lite sogn og senere annekskirke, som er arealmessig for lite til å kunne refererer til en firedeling av skipreiden.

Samlet er det vanskelig å avklare omfanget av en fjerdingsinndeling ut fra de spredte opplysningene fra Oslo- og Tønsbergssyssel, også fordi de er sene, alle fra 1500- og 1600-tallet. Det er derfor usikkert hvor langt tilbake i tid de har dekning. Det kan være at områder ble delt opp i såkalte fjerdinge relativt sent. Det er også mulig, som filologen Tom Schmidt antar, at innholdet i begrepet fjerding kan ha fjernet seg fra den opprinnelige juridiske koblingen til rettskrets for et tinglag, og at fjerding i større grad kan ha gått over til å betegne «del av bygd» (BØ XI, 303). Jeg vil derfor være forsiktig med å slutte at det har vært en fjerdingsinndeling i hele Viken i tidlig middelalder ut fra disse spredte og forholdsvis sene beleggene.

Indrebø finner at mange distrikt i Sørøst-Norge var delt i fjerdinge. Foruten de nevnte i Borgartingslagen gjelder det sentrale strøk av Eidsivatingslagen, men ikke vest for Tverrdalene og Modum, nordvest for Hadeland og Ringerike, unntatt én fjerding nevnt i Valdres i 1475 (DN VI, 581). Det gjelder også videre opp til Gudbrandsdalen, men ikke Østerdalen, Solør og Odalen. Forholdet til herred og treading er derfor uklar. Når Indrebø i stor grad ser det som et mønster, kan det henge sammen med hans noe diffusjonistiske perspektiv, der han ser for seg at fjerdingen og herredet ble spredt fra Danmark og Sør-Sverige, gjennom Viken og så nordover, der han forutsetter en sene deling (Indrebø 1935, 258ff.).

Bull påpeker på sin side at fjerdingsområdene faller sammen med områdene der betegnelsene herredskirke og herredsstevne, *heraðstefnubær* (stevnested for fjerdingskrets), nevnes i lover og diplomer (Bull 1924; Indrebø 1935). Riktignok er utbredelsen av ordet stevne bedre belagt enn sikre fjerdinge. Eksempelvis kjennes ingen fjerdinge i Numedal,

mens det er flere referanser til stevner der (DN V, 435/1404; XII, 285/1524; IX, 321/1649). Årsaken kan være at fjerdingen var og fortsatte å være en viktig aritmetisk inndelingsform som kan ha oppstått, men uten å spre seg fra en kjerne. Slike aritmetiske inndelinger av områder skal også være belagt fra kontinentet alt tilbake til før 500-tallet (von Amira 1913, 156ff.; Iversen 2013). Det er rimelig å anta at tingsteder, grenser og navn kunne endres som følge av endringer i bosetninger og nye makthaveres pålegg. Mange fjerdinger er først belagt i tidlig nytid, der de ofte faller sammen i utstrekning med sogn, slik som i Borgarsyssel. Som eksempel kan nevnes at Etnedals anneks ble brukt synonymt med Etnedals Fierding (Indrebø 1935, 205).

Samlet viser denne gjennomgangen av fjerdingene i Borgartingslagen at når de opptrer i kildene fra senmiddelalderen, inngår de i et regulert og aritmetisk system som ser ut til å reflektere kretser for lokalting i et fast tingsystem. Utbredelsen av fjerdingene er bare sikkert belagt i Borgarsyssel og til en viss grad også i Eiker, Sande, Lier og Hurum, som utgjorde del av det opprinnelige Vingulmark (figur 6.2), samt i én skipreide i Båhuslen. Det tegner seg dermed et visst mønster i utbredelsen i Borgartingslagen. Jeg anser det som sannsynlig at det kan reflektere faktiske forhold, særlig siden mange diplomer også omtaler ulike stevner og ting. Det ville vært påfallende om ikke flere referanser til fjerdinger også var belagt, om de fantes i resten av Borgartingslagen. At det er flere enn fire tingsteder i de øvrige skipreidene uten belagte fjerdinger indikerer likevel at det nok har vært underinndelinger også i disse områdene.

At det bare er Vingulmark og antakelig Ranrike det er sikre belegg for i en middelaldersk fjerdingsinndeling, kan skyldes ulike politiske forhold og tilknytning til lovområdet, med en senere innlemming og økt kontroll med oppdeling av mindre, administrative områder. Som før nevnt, viser utbredelse av forhistoriske graver og gravskikk, samt navnematerialet, også ulikheter mellom de to sidene av fjorden (jf. kap. 5.2). Det kan være viktig å huske på i den videre analysen.

Et problem er at fjerdingene ikke kan belegges sikkert i kildene lenger tilbake i tid enn til begynnelsen av 1300-tallet, mens de fra da av har god kildedekning. Det tyder likevel på at de inngikk i en innarbeidet

rettspraksis og var godt kjent blant folk. Det kan tale for at de kan gå lenger tilbake i tid. Det er grunn til å anta at det vil ta noe tid før nye inndelinger og navn fant feste blant folk og administrative ombudsmenn. Slik de omtales må en anta at de har vært meningsbærende og betydningsfulle, som igjen har ført til at de ble opprettholdt over tid. Når de først var etablert, ville de også legge føringer for senere inndelinger. Jo større betydning inndelingene hadde også for andre strukturer, og for mange mennesker, jo mer levedyktige vil de ha vært.

Når fjerdingene har navn etter gårder, kan de peke tilbake på steder som utgjorde tyngdepunkter i bosetningen da fjerdingene oppsto. Navnet kan dermed peke tilbake på eldre samlingssteder. En hypotese er derfor at slike steder i tilfelle lå forholdsvis sentralt i fjerdingen. Når en kjenner navnet på fjerdingen, kan det peke mot samlingssted og også antyde opprinnelige grenser dersom disse ellers er ukjente. Så langt har jeg også kunnet vise at det flere steder kan ha vært sognene som var fjerdingsdelte. Denne hypotesen vil jeg derfor undersøke nærmere på mikronivå og sett i større kontekst.

6.3 Verdslige og kirkelige inndelinger på lavere nivå

Etableringen av sogn og relasjonen til verdslige inndelinger er omdiskutert. Det gjelder også følgene kristendommen og den kirkelige organisasjonen fikk for kult- og tingsystemet. Religionsskiftet førte ikke bare til religiøse endringer, men også endringer sosialt og i rettslivet. Sognet, som antas å ha fått en fastere geografisk inndeling i løpet av 1100-tallet, var en inndeling som virket direkte inn i folks hverdagsliv og trolig kan peke tilbake på eldre strukturer og bevegelsesmønstre. Religionsskiftet og rikskongedømmets etablering førte til at eldre organisasjonsformer, som kultfellesskap, ble brutt ned, men hvor enkelte tidligere strukturer, som grenser, likevel kan ha blitt opprettholdt. I denne sammenhengen ser jeg særlig på forholdet mellom grensene for sognene og de senere prestegjeldene. Et spørsmål er i hvilken grad sogn og prestegjeld faller sammen med tinglag eller eventuelt andre organisasjonsformer.

Borgartingslagens eldre kristenrett refererer til ulike kirketyper, *fylkes-, herred- og høgendeskirker*. Det er antatt at fylkes- og herredskirkene har navn etter områdene de tilhørte innen den verdslige administrative inndelingen, mens høgendeskirker omfatter privatkirker (Smedberg 1973, 42). Fylkeskirkene skal ha vært de eldste kirkene, bygd på kongelig initiativ, men antakelig med godkjenning av bøndene på tinget (Hamre KLN M XVI, 378). I Gula- og Frostatingslag skal det ha vært en kirke pr. fylke, i Borgartingslag to og i Eidsivatingslag tre kirker per fylke (G 10; F II, 7; E 35; E anheng s. 63–64 i Halvorsen og Rindal 2008; B 8; Taranger 1890, 255f.). Rundt disse kirkene skal de eldste sognene ha blitt dannet. Det er likevel noe uklart hva som ligger i begrepet *herredskirke*, men det er antatt at herredskirkene (*heraðskirkja* f.) referer til en sognekirke for et herred (NgL V, 282 m/ref.), noe som vil bli diskutert mer i kapittel 8.2.4.

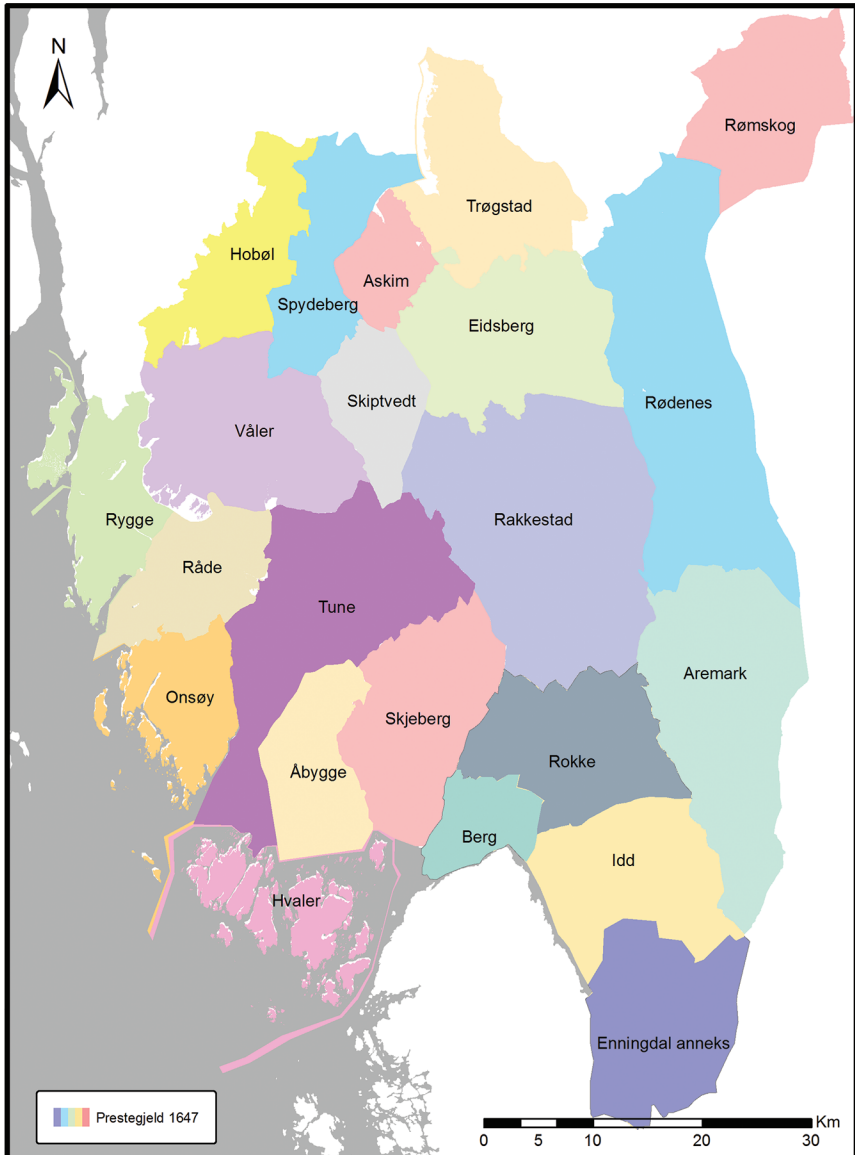
Det er fortsatt noe usikkert hvordan sognene ble dannet og forholdet til andre inndelinger. Det er vanlig å se etableringen av sogn i forbindelse med innføringen av tienden, i Sigurd Jorsalfares regjeringstid (1103–1130) eller senest under Magnus Erlingssons (1161–1184) lovrevisjon (Hamre, KLN M XVIII, 281). Sogn er imidlertid først nevnt i skriftlige kilder fra begynnelsen av 1200-tallet (Helle 1999; Andrén 2009). Forut for tienden ytte folk såkalt reide til biskop og prest i form av full årskost og en ytelse ut fra gårdenes størrelse (Olavssåd) (B 12.3; jf. kap. 5.1.2). Det er antatt at Borgartingslagen har vært tidligst ute (KLN M XIV, 10). Reiden var trolig basert på et personlig forhold til presten og kirken, mens tienden var knyttet til produksjon og gårder skulle betale en tidel av den, som ble delt mellom kirke, prest og til fattigunderhold. Tienden gav dermed en fastere geografisk inndeling knyttet til en bestemt kirke. Biskopene krevde fra andre halvdel av 1100-tallet myndighet til å tilsette prester, over kirkebygningene og deres tilhørende gods. I denne prosessen og senest på 1200-tallet ble mange tidligere privateide kirker, sognekirker (Brendalsmo 2008, 32, 55).

Sogn i utkantstrøk har oftere bygdenavn enn dem i mer tettbebygde strøk, der de har gårdsnavn (Bull 1918a, 263ff.; Sandnes 1984, 28). Om lag 700 av 1000 sogn bygger på gårdsnavn, mens 200 er distriktsnavn, ifølge Jørn Sandnes. Skipreider og også herreder har derimot som regel

distriktsnavn. Årsaken kan være at utkantområdene ble delt opp senere, og bebyggelsene er mindre der, slik at bygdenavnet var tilstrekkelig som referanse til sognet også (Sandnes 1984, 28). Herredene/skipreidene er derfor gjerne ansett som eldre enn sognene (Bull 1918a, 263ff.), selv om det ikke er allmenn enighet.

Blant andre Bull har pekt på at det var lite sammenfall mellom sognegrenser og skipreider på Sør-Østlandet. Skipreidene synes eldst og bygde på naturlige topografiske grenser, mens sognene først ble etablert med den kirkelige organiseringen fra 1100- og 1200-tallet av (Bull 1920, 262–267). I områder som på Romerike (Steinnes 1932, 86ff.) og i Uppland i Sverige (Ståhle 1948, 137) har det imidlertid vært stor grad av sammenfall mellom verdslige og kirkelige inndelinger, som er antatt å indikere at sognene ble lagt over en eldre inndeling (Steinnes 1932, 86ff.). For Vestlandets del ser en derimot oftere at sognegrenser og skipreidegrenser krysser hverandre og ikke alltid sammenfaller (Bull 1920, 262ff.; Steinnes 1932, 86ff., Hovda 1978). Det antyder regionale forskjeller. Det kan skyldes at ulike sosiale og politiske enheter kan ha lagt føringer for de eldste sognegrensene (Lindkvist 1996, 221). Også topografi og naturtopografiske grenser har vært viktige for grenseleggingen. Hvilken rolle sogneinndelingen kan ha spilt for senere etablering av verdslige administrative enheter og oppbørselsdistrikt, er imidlertid lite utforsket (Hamre, KLNVI XVI, 379). Jeg anser det mer trolig at sogneinndelingen heller bygger på eldre inndelinger, f.eks. i fjerdingen.

Noe ut på 1400-tallet dukker begrepet prestegjeld opp i kildene som en underinndeling av prostiene, og var større enn sogn (figur 6.3). Det har vært antatt at bakgrunnen for opprettelsen var endringer i bosetningsmønstre og folketall etter svartedauden. Mange kirker og sogn mistet sitt befolkningsgrunnlag og, som følge av prestemangel, ble de lagt ned. Prestegjeld ble dermed opprettet i stedet, bestående av hovedsogn med annekssogn betjent av en sogneprest (NHL, 323–329). Nylig har det imidlertid blitt argumentert for at prestegjeldene er eldre, i form av den fremste sognekirken blant sognekirker i et bygdelag, og at de kan ha oppstått alt på 1200-tallet (Iversen og Brendalsmo 2020). Jeg har ikke funnet noen undersøkelser som har studert forholdet mellom verdslige og kirkelige inndelinger særlig inngående for hele undersøkelsesområdet, og heller

Figur 6.3. Kart over prestegjeldene i Borgarsyssel, basert på skattematrikkelen av 1647.
Kart: Marie Ødegaard.

ikke forholdet mellom tinglag og kirkesogn, og ulike typer lokalkirker. For å få et bedre grunnlag for å vurdere og diskutere endringer over tid, så vil jeg derfor gå nærmere inn på dette spørsmålet og vurdere det på mikronivå i det neste kapitlet.